

Hadis İliminde “Sâlih”, “Sâlihu’l-hadîs” ve “Suveylih” Terimleri*

Zeynep Ekici**

Özet

Râviyi ve mervîyi niteleyen bir terim olarak kullanılan “sâlih” ıstılahı ile ta’dil ifadeleri olan “sâlihu’l-hadîs” ve “suveylih” lafızları hadis usûlü kitapları içinde ayrı başlıklar halinde tetkik edilmişse de söz konusu ıstılahlar hakkında daha önce yapılmış müstakil bir araştırmaya ulaşılamamıştır. Bu makaleyle zikredilen boşluğun doldurulmasına katkı sağlanması ümit edilmektedir. Bahsedilen amaca binaen lafızların ilk defa kimler tarafından hangi anlamlarda zikredildiği, diğer cerh-ta’dil ıstılahlarıyla birlikte kullanımları, usûl kitaplarındaki yerleri tespit edilmiş ayrıca “sâlih” lafzının mervîyi niteleyen bir terim olarak ifade ettiği anlam da irdelenmiştir. Ardından mevzubahis lafızların anlamını tespit etmeye imkân verecek ölçüde kullanan ilk âlimlerden olan Yahyâ b. Maîn tarafından araştırmaya konu olan lafızlarla nitelenen otuz dokuz râvinin rivayete ehliyetleri hakkında münekkitlerin değerlendirmeleri incelenerek çalışmanın pratik bir zemine oturtulması hedeflenmiştir. Ayrıca “sâlih” ve “sâlihu’l-hadîs” terimini sıklıkla kullanan diğer iki hadis âlimi olan Ahmed b. Hanbel ile Ebû Hâtim’in değerlendirme örneklerine de çalışma içinde değinilmiştir. Neticede Ahmed b. Hanbel ile Ebû Hâtim’in İbn Maîn’e oranla daha fazla sika râviyi mevzubahis terimlerle nitelediği görülmüştür. Bununla birlikte üç âlimin de incelenen ifadelerle tavsif ettiği râvilerden yaklaşık olarak yarısı münekkitlerin geneli tarafından ta’dilin alt mertebelerinde zikredilen kimselerdendir.

Anahtar Kelimeler: Sâlihu’l-hadîs, suveylih, Yahyâ b. Maîn, cerh-ta’dil, İbn Hanbel, Ebû Hâtim.

* Bu makale, “Yahyâ b. Maîn’in Târih’inde “Sâlih, Suveylih, Sâlihu’l-hadîs” Şeklinde Nitelenen Râviler ve Rivayetleri” isimli yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

**Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Öğrencisi,
zeynebekici361@gmail.com.

The Terms of “*ṣāliḥ*”, “*ṣuwayliḥ*” and “*ṣāliḥ al-ḥadīth*” in Ḥadīth Scholarship

Abstract

Although the terms *ṣāliḥ* (a term characterizing both the transmitter and the transmission) and *ṣāliḥ al-ḥadīth* and *ṣuwayliḥ* (terms of validating narrators) have been examined in separate chapters within the books of ḥadīth methodology, there has not been any separate study on them. It is hoped that the present paper filling the aforementioned void will make a contribution to the field. For this purpose, it is examined who used these terms for the first time, their usage with the other terms of transmitter criticism, and their occurrence in ḥadīth methodology books. In addition, *ṣāliḥ* as a term describing the transmitter is also studied. Then, the opinions of ḥadīth critics about the thirty-nine transmitters described with these terms by Yaḥyā b. Maʿīn who was one of the first scholars to use these terms as much as to help to determine the meaning of them is examined. By doing so, it was aimed that the study will be put on a practical basis. In addition, the examples of the evaluations by Aḥmad b. Ḥanbal and Abū Khātim, two other ḥadīth scholars who frequently used the terms *ṣāliḥ* and *ṣāliḥ al-ḥadīth*, are also mentioned in the paper. As a result, compared to Yaḥyā b. Maʿīn, Aḥmad b. Ḥanbal and Abū Khātim characterized more trustworthy transmitters with these terms. However, about half of the transmitters described with these terms by the three scholars were from those who were mentioned in the lower ranks of trustworthiness by most of the other transmitter critics.

Key Words: *ṣāliḥ al-ḥadīth*, *ṣuwayliḥ*, Yaḥyā b. Maʿīn, *jarḥ wa al-taʿdīl*, Ibn Ḥanbal, Abū Khātim.

Giriş

Allah Resûlü'nün (s.a.v.) söz, fiil, takrir, şemâil gibi hususiyetlerinin doğru olarak sonraki nesillere intikalini gaye edinen hadis ilminin zikredilen amaca binaen kullandığı temel araçların başında isnad sistemi gelir. İsnadın omurgasını teşkil eden râvilerin hadisleri doğru bir biçimde alarak yine hatasız olarak nakledip nakletmedikleri ise cerh-ta'dil ilmiyle tespit edilebilmektedir. Râvilerin adâlet ve zabt bakımından farklı mertebelerde olmaları hasebiyle münekkit ulemâ tarafından söz konusu durumları nitelemek üzere ayrı lafızlar kullanılarak derece farklılıklarına işaret edilmiştir. Bir rivayetin sıhhat derecesini bilmek de terimlerin delâletinin tespitini gerektirmektedir.

Cerh-ta'dil lafızlarının münekkitlerin kullanımında her zaman aynı manaya delâlet edip etmediği, hadis usûlü kitaplarında nakledildiği şekilde belli bir manayla sınırlanıp sınırlanmadığı gibi durumların tetkik edilmesi ıstılahlar hakkında doğru bilgiye ulaşmak açısından hayli önem arz etmektedir. Ayrıca hadis ulemâsının râvilerin hadis rivayetine ehliyetleri hakkında bir kanaate ulaştırılması maksadıyla belli derecelere ayırarak tasnif ettikleri tenkit terimlerinin -kimi zaman aynı mertebede zikredilmesine rağmen- kendi içlerinde de nüanslar taşıdığı göz önünde bulundurulunca meselenin ehemmiyeti daha da ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple "sâlih", "sâlihu'l-hadis" ve "suveylih" lafızları hakkında daha önce yapılmış müstakil bir araştırmaya vâkıf olunamadığından¹ söz konusu terimler bu çalışmada ele alınacaktır. Öte yandan nâdiren mervîyi nitelemek üzere kullanılan "sâlih" teriminin zikredilen kullanımına da değinilerek konu bütünlüğünün sağlanması amaçlanmıştır.

I. Sâlih Terimi

Sözlükte "iyi, doğru, yararlı, her türlü bozukluktan arınmış kimse" anlamına gelen "sâlih" kelimesi,² bir hadis ıstılahı olarak makbul rivayetler kabilinden sahih

- 1 Hişâm Mahmûd Zakkût'un "Medlûlü mustalah 'sâlihu'l-hadis' 'inde'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel fi kitâbihî *el-Îlel ve ma'rîfetü'r-ricâl*" isimli bir makalesi bulunmakla birlikte çalışmanın kapsamı Ahmed b. Hanbel'in kullanımıyla sınırlandırılıp mevzu bahis terimlere oldukça muhtasar bir şekilde yer verdiğiinden söz konusu eser yukarıda zikredilmemiştir. Bununla birlikte çalışmanın ilerleyen kısımda görüleceği üzere bilhassa Ahmed b. Hanbel'in araştırmaya konu olan lafızları kullanımı incelenirken bu makalede istifade edilmiştir. Bahsedilen çalışma için bk. Hişâm Mahmûd Zakkût, "Medlûlü mustalah 'sâlihu'l-hadis' 'inde'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel fi kitâbihî *el-Îlel ve ma'rîfetü'r-ricâl*", *Mecelletü'l-Ezher*, 15/2, (2013): 151-180.
- 2 Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref, *Tehzibü'l-esmâ ve'l-lügât*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye ts., III, 179; İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut: Dâru's-Sadr, ts., s. 516-17; Firûzâbâdi, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-muhit* (nşr. Muhammed Naîm el-Araksûsî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005, s. 229; Zebidî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (nşr. Hüseyin Nassar), Kuveyt: et-Türâsü'l-Arabî, 1369/1969, VI, 547-48.

ve hasen hadis;³ hasen hadisin altında olup derecesi zayıf kadar düşük olmayan hadis;⁴ rivayetleri delil olarak kullanılmayan fakat i'tibâr için yazılabilecek râvi⁵ anlamlarında kullanılmaktadır.⁶

İlk kullanım örneklerine hicrî ikinci asrın yarısında rastlanan “sâlih” lafzı, İmam Mâlik (ö. 179), Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 197), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198),

- 3 Talat Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980, s. 393-94; Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 352.
- 4 “Sâlih” lafzının mervî, “sâlihu'l-hadis” teriminin ise râvi ile ilgili kullanılan ıstılahlar olduğuna dair bir teamül bulunmasına karşın (meselâ bk. Kâsımî, Muhammed Cemâleddîn b. Muhammed Saîd ed-Dımaşki, Kavâ'idü't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadis [nşr. Mustafa Şeyh Mustafa], Beyrut: Müessesetü'r-Risâle-Nâşîrûn, 1425/2004, s. 152; Talat Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980, s. 393-94; Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 352; Mehmet Efendioğlu, “Sâlih”, TDV İslâm Ansiklopedisi [DİA], XXXVI, 32; Ahmet Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır*, İstanbul: İFAV, 2014, s. 178-79.) hadis âlimlerinin “sâlih” ifadesini merviden ziyâde râvi hakkında kullandıkları tespit edilmiştir (Münekkitlerin mücerret olarak “sâlih” lafzıyla değerlendirdiği râvi örnekleri için ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, Kitâbü'l-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl (nşr. Vasiyyullâh b. Muhammed Abbâs), Riyad: Dârü'l-Hânî, 1422/2001, I, 413, 419; II, 516; İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed, el-Cerh ve't-ta'dîl, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1371/1952, II, 178, III, 291, 513; IV, 467; VII, 258; VIII, 175, 265, İbn Hacer, Şihâbüddîn Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî, Tehzîbü't-Tehzîb, Haydarâbâd: Matba'atü Meclisi Dâireti'l-me'ârifî'n-nizâmîyye, 1325/1908, V, 33; VIII, 136; a.mlf., Takrîbü't-Tehzîb (nşr. Muhammed Avvâme), Haleb: Dârü'r-Reşîd, 1411/1991, s. 237, 464).
- 5 İbn Hacer'in tanımıyla; “ferd olduğu zannedilen bir hadisin mütâbiinin olup olmadığını öğrenmek için tariklerini câmilerden, müsnedlerden ve cüzlerden araştırma” anlamındaki bir hadis ıstılahı olan i'tibâr (bk. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzihi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser* [nşr. Nüreddin İtr], Dımaşk: 1321/2000, s. 75), tanımdan da anlaşılacağı üzere sıhhat şartları noktasında kusurlu olan birtakım rivayetleri başka tariklerle destekleyerek ferdiyetten kurtarmak suretiyle kuvvetlendirme çabasını ifade etmektedir. Bununla birlikte her zayıf hadis için söz konusu araştırmayı yapmak mümkün olmamaktadır. Zira za'fı şiddetli olan rivayetler i'tibâra elverişli olmaktan çıkmakta, diğer bir ifadeyle kendisini destekleyecek başka tarikler bulunsa dahi araştırmaya konu edilen hadisi zayıf olmaktan kurtaramamaktadır. Nitekim hadis âlimlerinin kullandığı “bu hadis i'tibâra elverişlidir” veya “bu hadis i'tibâra elverişli değildir” gibi ifadeler bunu gösterir mahiyettedir. Benzer şekilde râviler için de dile getirilen “hadisi i'tibâr için yazılabilir”, “hadisiyle i'tibâr olunabilir” şeklindeki değerlendirmelerin, teferrüd ettiği hadiste tek başına ihticâc edilemeyen ancak çok yanılmak veya yalan söylemek gibi nedenlerle de metrûk olmayan kimseleri ifade ettiği belirtilmelidir (krş. Abdullah Yıldız, “İstılahlardaki Anlam Kargaşası Kapsamında İ'tibâr Kavramı ile Şâhid ve Mütâbi Hadis Arasındaki İlişki ve Farklılıklar”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36 (2016): 72-111; Salahattin Polat, “İ'tibar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIII, 455).
- 6 Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 271; Mehmet Efendioğlu, “Sâlih”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVI, 32.

Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198), Yahyâ b. Saïd el-Kattân (ö. 198) gibi münekkitler tarafından kullanılmıştır. Bununla birlikte İmam Mâlik ve Süfyân b. Uyeyne'nin "sâlih" ifadesini istilahî anlamı kastetmeksizin "sâlih bir kimse" anlamında "زَجَلٌ صَالِحٌ" şeklindeki terkiplerle, başka bir ifadeyle kelime anlamıyla kullandıkları belirtilmelidir.⁷ Öte yandan mevcut kaynaklarda yapılan tarama neticesinde Vekî' b. el-Cerrâh, Yahyâ b. Saïd el-Kattân ve Abdurrahman b. Mehdî'nin, "sâlih" lafzını bir cerh-ta'dîl terimi şeklinde kullanan ilk münekkitlerden olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Nitekim İbn Mehdî'nin, kendisinde hafif zayıflık bulunmakla birlikte sadûk olan bir râvinin hadisi zikredildiğinde zaman zaman "sâlihu'l-hadis" bir kişi olduğunu ifade ettiği kaydedilmiştir.⁸ Yine, Fudayl b. İyâz'ın (ö. 187) sâlih bir kimse olduğunu söylemekle beraber hıfzındaki kusura işaret eden İbn Mehdî'nin,⁹ hem bahsi geçen açıklama hem de cümlenin siyakının tenkidi ihsas etmesi hasebiyle "sâlih" lafzını bir cerh-ta'dîl terimi olarak kullandığı söylenebilir. Vekî' b. el-Cerrâh'ın "Sâlih bir kişiydi. Ne var ki kitapları kayboldu ve hıfzından rivayet etmeye başladı."¹⁰ şeklindeki sözleri ile Yahyâ b. Saïd el-Kattân'ın "kendisine itimat edilmez" ve "bir bakarsın ma'rûf, bir bakarsın münker rivayet

7 İmam Mâlik ve Süfyân b. Uyeyne'nin "Sâlih bir kimse" değerlendirmesinde bulunduğu kimselerden birine misal olarak Abdullah b. Abbas el-Kureşî (ö. ?) için bk. İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, V, 120. Hakkında kanaat bildiren münekkitlerin kullandığı lafızlardan güvenilir bir kimse olduğu anlaşılan Abdullah b. Abbas ile ilgili İbn Hacer'in "sika" değerlendirmesi için bk. a.mlf., *Takribü't-Tehzib*, s. 293. Süfyân b. Uyeyne'nin söz konusu lafızla değerlendirdiği Mus'ab b. Muhammed el-Kureşî (ö. ?) için bk. a.mlf., *Tehzibü't-Tehzib*, X, 165. Mus'ab b. Muhammed hakkında İbn Hacer'in "lâ be'se bihi" değerlendirmesi için bk. a.mlf., *Takribü't-Tehzib*, s. 533.

8 Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nisâbüri, *Kitâbü Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadis* (nşr. Nüreddin İtr), Dimeşk: Dârü'l-Fikr, 1406/1986, s. 125-26; Hatib, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. el-Hatib el-Bağdâdî *el-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye* (nşr. Ebû İshak İbrâhim b. Mustafa Âl-i Bahbah ed-Dimyâti), y.y.: Dârü'l-Hüdâ, 1423/ 2003, I, 99. Bahsi geçen değerlendirme "'sâlihu'l-hadis' başlığı altında incelenecektir.

9 İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, VII, 73.

10 Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr el-Ukaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-kebir* (nşr. Abdülmu'tî Emin Kal'aci), Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1404/1984, IV, 105. Vekî' b. el-Cerrâh'ın söz konusu ifadeyi kelime anlamıyla kullandığına dair bir görüş ileri sürülebilirse de hakkında zikredilen değerlendirmenin vârid olduğu Muhammed b. Ubeydullah el-Arzemî (ö. 155) hakkında diğer münekkitlerin kanaatleri incelendiğinde "sâlih" lafzının bir tenkit terimi olarak kaydedildiği ihtimali daha ağır basmaktadır. Zira diğer cerh-ta'dîl âlimlerinden râvinin dinî yönü hakkında herhangi bir değerlendirmeye ulaşılamadığı gibi tenkitlerin genel olarak Muhammed b. Ubeydullah'ın kitabının kaybolmasından sonra hadislerine itimat edilemeyeceği üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Nitekim İbn Nümeyr'in (ö. 234) "رجل صدوق ولكن ذهب كتبه وكان رديء الحفظ ومن كان صدوقاً إلا أن كتبه ذهب" "تم أنكرت أحاديثه وكان رديء الحفظ فجعل يحدث من حفظه وبهم فكرت المناكير في روايته" değerlendirmelerinde geçen ifadelerin Vekî' b. el-Cerrâh'ta olduğu gibi tenkidi ihsas etmesinin yanında "صدوق" lafzının "صالح" kelimesinin mukabili kabilinden olduğu düşünülebilir (bk. İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *Kitâbü'l-Mecrûhin mine'l-muhaddisin ve'd-du'afâ ve'l-metrûkîn* (nşr. Mahmûd İbrâhim Zâyed), Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1412/1992, II, 246-247).

eder” şeklindeki ifadelerle birlikte “sâlih” değerlendirmesini zikretmesi,¹¹ söz konusu lafzı terim anlamıyla kullanan âlimler arasında Vekî b. el-Cerrâh ve Yahyâ b. Saîd’in de kaydedilmesine imkân vermektedir.¹²

Buraya kadar ortaya çıkışı hakkında genel bir bilgi verilmeye çalışılan “sâlih” ıstılahı, râvinin rivayettedeki durumunu nitelemek için kullanıldığı gibi hadisin sıhhat derecesine işaret eden bir terim olarak da kullanılmıştır. Aşağıda ifadenin söz konusu kullanımları ayrı başlıklar halinde incelenecektir.

A. Râvi Hakkında Kullanımı

Hicrî ikinci asırda nadiren rastlanılan “sâlih” ıstılahının çoğu zaman zabtında kusur bulunmakla birlikte hadisi incelenmek üzere yazılabilecek kimseleri niteleyen bir ta’dil terimi olarak üçüncü asırdan itibaren âlimlerin kullanımında yaygınlık kazandığı söylenebilir.¹³ İbn Sa’d (ö. 230),¹⁴ Yahyâ b. Maîn,¹⁵ Ahmed b. Hanbel,¹⁶ İclî (ö. 261),¹⁷ Ya’küb b. Şeybe (ö. 262),¹⁸ Ebû Zür’a er-Râzî (ö. 264),¹⁹

11 Yahyâ b. Saîd’in “كان صالحا يعرف وينكر” değerlendirmesinde bulunduğu Abdullah b. Saîd el-Fezârî (ö. 147) için bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 239; İbn Hacer’in Abdullah b. Saîd hakkında “sadûk” olmakla birlikte zaman zaman yanıldığı değerlendirmesi için bk. a.mlf., *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 306. Yezîd b. Keysân el-Yeşkürî (ö. ?) ile ilgili “أيسر هو من يعتمد عليه، وهو صالح وسط” şeklindeki değerlendirmesi için bk. a.mlf., *Tehzîbü't-Tehzîb*, XI, 356; İbn Hacer’in Yezîd b. Keysân hakkında hata etmekle birlikte “sadûk” bir râvi olduğuna dair değerlendirmesi için bk. a.mlf., *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 604.

12 Krş. Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk İki Asır*, İstanbul: İFAV, 2015, s. 251; 375; 377.

13 Bununla birlikte söz konusu lafzın râvinin hadiste itkân cihetiyle alâkalı olmaksızın kelime anlamıyla, âbid ve zâhidâne bir hayat sürdüğünü belirtmek için kullanıldığı örnekler de mevcuttur. Bahsedilen durum ise çoğunlukla ifadenin “شَيْخٌ صَالِحٌ”, “رَجُلٌ صَالِحٌ” şeklinde terkiplerle zikredildiği örneklerde görülmektedir. Ayrıca “sâlih bir adam” ve benzeri kullanımlarda ibarenin râvinin hadis rivayetindeki durumu nitelemeksizin kelime anlamıyla kullanıldığını düşündüren karinelere biri de râvi hakkında serdedilen tenkit lafızlarından bağımsız olarak kişinin âbid ve zâhid yaşayışı hakkında kaydedilen menkıbevi bilgilerle birlikte kaydedilmesidir. (Misal için bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 98.)

14 Misaller için bk. İbn Sa’d, Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa’d el-Kâtib el-Hâşimî, *Kitâbü't-Tabakâtü'l-kübrâ* (nşr. Ali Muhammed Ömer), Kahire: Mektebetü'l-Hânci, 1421/2001, VIII, 34; IX, 297, 349.

15 Misaller için bk. tablo 1,2,3,4.

16 Misaller için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, I, 416; II, 193; III, 120, 142.

17 Misaller için bk. İclî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdullâh el-İclî, *Mâ'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilm ve'l-hadis ve mine'd-du'afâ' ve zikru mezâhibihim ve ahbârihim* (nşr. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî), Medine: Mektebetü'd-dâr, 1405-1985, I, 204, 225; II, 128.

18 Misaller için bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VI, 173; VIII, 262.

19 Misaller için bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 498; V, 28.

Ebû Dâvûd,²⁰ Ebû Hâtim,²¹ Nesâî (ö. 303),²² Abdülbâkî b. Kâni' (ö. 351),²³ İbn Adî (ö. 365),²⁴ Dârekutnî (ö. 385)²⁵ ve daha geç dönemde olmak üzere Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463),²⁶ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî (ö. 562),²⁷ İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî (ö. 643),²⁸ Zehebî (ö. 748),²⁹ İbn Hacer³⁰ "sâlih" lafzını sıkça kullanan âlimler arasında zikredilmelidir.

"Sâlihu'l-hadîs" tabiriyle aynı manada kullanılması nedeniyle "sâlih" ifadesinin bir ta'dîl terimi olarak delâlet ettiği mertebe, "sâlihu'l-hadîs" başlığı altında daha ayrıntılı olarak tetkik edilecektir. Fakat bununla birlikte cerh-ta'dîl lafızlarının başka tenkit terimleriyle birlikte kullanımının o terimin delâleti hakkında bir kanaate varmak bakımından önem arz ettiği düşüncesinden hareketle "sâlih" ıstılahının ağırlıklı olarak (صَالِحٌ، صَادِقٌ)،³¹ (صَالِحٌ، لَا يُؤَسُّ بِهِ)،³² (صَالِحٌ، صَالِحٌ)،³³ (صَالِحٌ وَسَطٌ)،³⁴ gibi ta'dîlin alt mertebesine işaret eden lafızlarla, zaman zaman (صَالِحٌ، لَيْسَ بِالْقَوِيِّ)،³⁵ (صَالِحٌ، وَلَيْسَ بِذَلِكَ)،³⁶ (صَالِحٌ، لَيْسَ بِالْحَدِيثِ)،³⁷ şeklindeki hafif cerh

20 Misaller için bk. Ebû Dâvûd, *Su'âlâtü Ebi 'Ubeyd el-Âcurri Ebâ Dâvûd Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî* (nşr. Abdülalim Abdülazim el-Bestevî), Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân., I, 166, 342.

21 Misaller için bk. tablo 5.

22 Misaller için bk. İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, IV, 128; V, 28; VII, 295.

23 Misaller için bk. İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, I, 82; II, 170, III, 404.

24 Misaller için bk. İbn Adî Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl* (nşr. Âdil Ahmed Müveccid-Ali Muhammed Muavviz), Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, ts., II, 191; VIII, 527.

25 Misaller için bk. Dârekutnî, *Su'âlâtü'l-Hâkim en-Nisâbüri li'd-Dârekutnî*, s. 133; *Su'âlâtü's-Sülemî*, s. 218.

26 Misaller için bk. İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, VI, 448; VII, 13.

27 Misaller için bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnaût- Kâmil el-Harrât), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402-1417/1982-1996, XVIII, 302, 331, 368; XIX, 99; XX, 275.

28 Misaller için bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 259; XXII, 326.

29 Misaller için bk. Zehebî, *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehû rivâye fi'l-kütübî's-sitte* (nşr. Muhammed Avvâme-Ahmed Muhammed Nembr el-Hatîb), Cidde: Dârü'l-kible li's-sekâfeti'l-İslâmiyye, 1413/1992, s. 303, 307, 314.

30 Misaller için bk. İbn Hacer, *Takribü't-Tehzib*, s. 205, 237, 364.

31 İbn Hacer, *Takrib*, s. 364, 464, 611; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 172, 294; VII, 69.

32 Ali b. el-Medîni, *Su'âlâtü Muhammed b. Osmân b. Ebû Şeybe*, s. 74, 140; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 281, 402; III, 417; VI, 371.

33 İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 246.

34 Ali b. el-Medîni, *Su'âlâtü Muhammed b. Osmân b. Ebû Şeybe*, s. 59, 89, 98, 112, 136; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 260.

35 Ali b. el-Medîni, *Su'âlâtü Muhammed b. Osmân b. Ebû Şeybe*, s. 59, 64, 65, 95, 137; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 539; III, 496.

36 Ahmed b. Hanbel, (*Rivâyetü'l-Merrûzî ve gayrihi*) (nşr. Vasıyullah b. Muhammed Abbas), Bombay: Dârü's-Selefiyye, 1408/1988, s. 118.

37 İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 218.

bildiren terimlerle ve nadiren de (صَالِح، ثِقَّة)،³⁸ (ثَبَّت، صَالِح)،³⁹ (ثِقَّة، مَسْنَد، صَالِح)،⁴⁰ benzeri kuvvetli tevsik ifadeleriyle birlikte zikredildiği kaydedilmelidir.

B. Mervî Hakkında Kullanımı

Tespit edildiği kadarıyla hadisin sıhhat durumunu niteleyen bir terim olarak ilk defa hicri ikinci yüzyılda kullanılan “sâlih” lafzı, ekseriyetle râviyi niteleyen bir terim olarak kullanılmakta olup mervî ile ilgili kullanım örneklerinin azlığı dikkat çekmektedir. Tespit edildiği kadarıyla zikredilen ıstılahın mervî için kullanıldığı ilk örnekler hicri ikinci asır âlimlerinden Abdullah b. Mübârek (ö. 181) ile Yahyâ b. Saïd el-Kattân’a aittir. İbnü'l-Mübârek'in, Şamlı râviler hakkındaki kanaatlerini ifade ettiği bir sırada sika râvilerin muttasıl senedle naklettiği hadisler hakkında “sâlih” değerlendirmesinde bulunduğu kaydedilmiştir.⁴¹ Bahsi geçen değerlendirmede aktarılan “sika râvilerin muttasıl senedle naklettiği hadisler” kaydı, İbnü'l-Mübârek'in “sâlih” terimini “sahih” manasında kullandığını göstermektedir. Abdullah b. Mübârek ile aralarında yaklaşık yirmi yıllık bir zaman dilimi bulunan Yahyâ b. Saïd de Ebü'l-Yakzân Osman b. Umeyr'in (ö. 150) hadisinin durumu sorulduğunda “sâlih” değerlendirmesinde bulunmuştur.⁴² Osman b. Umeyr'in münekkitlerin kahir ekseriyeti tarafından taz'if edildiği göz önünde bulundurulduğunda⁴³ Yahyâ b. Saïd'in “sâlih” lafzını en iyimser ihtimalle “hasen” manasıyla kullandığı düşünülse dahi onun söz konusu

38 İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, I, 321.

39 İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, II, 358.

40 Silefi, Ebû Tâhir Sadrüddîn Ahmed b. Muhammed, *Su'âlâtü'l-Hafız es-Silefi li-Hamis el-Havzi an cema'a min ehli'l-Vâsit* (nşr. Meta' Tarâbişi, Dimaşk, Matbuatu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye), Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1403/1983, s. 57.

41 Hatîb, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvi ve âdâbü's-sâmi'* (nşr. Mahmûd Tahhân), Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1403/1983, II, 287.

42 İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 285.

43 Osman b. Umeyr hakkında cerh-ta'dil âlimlerinin değerlendirmeleri için bk. Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürri, *Yahyâ b. Ma'in ve Kitâbu'et-Târih (ed-Dûri rivayeti)* (nşr. Ahmed Muhammed Nurseyf), Mekke, 1399/1979, III, 458; a.mlf., *Târih (Dârimi rivayeti)* (nşr. Ahmed Muhammed Nurseyf), Dimaşk: Dârü'l-me'mûn li't-türâs, ts, s. 158; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, I, 163; II, 536; Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târih* (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Medine 1410, III, 65; Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Kitâbü'd-Du'afâ' ve'l-metrûkîn* (nşr. Bûrân ed-Dannâvi- Kemal Yûsuf el-Hût), Beyrut: Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, 1405/1985, s. 175; Ukayli, *ed-Du'afâ'ü'l-kebir*, III, 211-12; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, VI, 161; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 95; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 282-87; Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *Su'âlâtü'l-Hâkim en-Nisâbü'lî'd-Dârekutnî* (nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir), Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1404/1984, s. 245; a.mlf., *Su'âlâtü'l-Berkâni* (nşr. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî), Kâhire: el-Fârûku'l-hadisîyye, 1427/2006, s. 111; Mizzi, Cemâleddîn Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahmân el-Mizzi, *Tehzibü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/1982, XIX, 469-74; İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, VII, 145-46; a.mlf., *Takribü't-Tehzib*, s. 386.

değerlendirmesinde yalnız kaldığı söylenmelidir.

Yine fazla örneği bulunmamakla birlikte İbn Sa'd,⁴⁴ Yahyâ b. Maîn,⁴⁵ Ali b. el-Medîni (ö. 234),⁴⁶ Ahmed b. Hanbel,⁴⁷ Ebû Zür'a er-Râzi,⁴⁸ Ebû Hâtim,⁴⁹ Ebû Dâvûd gibi hicri üçüncü asır âlimleri ve daha sonraları İbn Adî,⁵⁰ İbnü's-Seken (ö. 353)⁵¹ ile müteahhir ulemâdan Zehebî⁵² gibi isimler de râvinin hadisini nitelerken "sâlih" lafzını kullanmışlardır. Ayrıca Süyûtî'nin (ö. 911) ehl-i hadis tarafından "makbûl" hadisler hakkında kullanılan ıstılahları sıraladığı bir esnada "sâlih"i zikretmesi onun da söz konusu terimi mervî hakkında kullandığını göstermektedir.⁵³ Bununla birlikte söz konusu ibarenin mahiyeti hakkında tartışmaların hadis usûlü kitaplarında yerini alması hususunda Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i ile ilgili Mekkelilerin sorularına cevap vermek üzere kaleme aldığı risalesinde derecesini beyan etmediği hadisler için kullandığı "sâlih" ifadesi önemli bir etken olmuştur. Nitekim Ebû Dâvûd'un, *Sünen*'inin metodunu açıklamak üzere kullandığı "Kitabımda yer alıp da kendisinde şiddetli zayıflık bulunan hadislerle işaret ettim. Senedi sahih olmayanlar da bunlara dâhildir. Hakkında bir şey söylemediklerim sâlihtir. Bir kısmı diğerlerinden daha sahihtir."⁵⁴ şeklindeki ifadelerinde "sâlih" teriminin hadisın hangi derecesine işaret ettiği üzerine farklı görüşler ileri sürülmüş ve neticede bu konu usûl kitaplarında tartışılacağı bir mesele halini almıştır. İbnü's-Salâh (ö. 643), Ebû Dâvûd'un ifadelerini kaydettikten sonra *Sünen*'de yer alıp *Sahîhayn*'da bulunmayan ve sahih ile hasenin arasını ayırabilecek güçte olan bir kimsenin sahih olduğuna dair herhangi bir beyanda bulunmadıkları hadislerin hasen olarak değerlendirilebileceğini kaydetmiş ve ardından böyle hadisler içinde başka ulemâya göre hasen olmayanların da bulunabileceğini

44 Misaller için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VII, 277; VIII, 411, 489.

45 Misaller için bk. Yahyâ b. Maîn, *Târîh*, III, 500; a.mlf., *Târîh (Dârimî rivayeti)*, s. 151, 217.

46 Misaller için bk. Ali b. el-Medîni, Ebû'l-Hasen Ali b. Abdullah es-Sa'dî, *Su'âlâtü Muhammed b. Osmân b. Ebû Şeybe li Ali b. el-Medîni* (nşr. Muvaffak Abdullâh Abdülkâdir), Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1404/1984, s. 137.

47 Misaller için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, III, 109; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV, 356; VII, 10.

48 Misaller için bk. Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, IX, 24.

49 Misaller için bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 8, 375; V, 218; VIII, 265; IX, 401.

50 Misaller için bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 351; VI, 444; VIII, 150.

51 İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 487.

52 Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (nşr. Ali Muhammed Muavvaz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd), Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1416/1995, I, 51.

53 Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr el-Hudayrî, *Tedribü'r-râvi fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî* (nşr. Ebû Muaz Târik b. İvedullah b. Muhammed), Riyad: Dârü'l-Âsime, 1424/2003, I, 260.

54 Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî, *Risâletü Ebi Dâvûd ilâ ehli Mekke fî vasfi Sünenihî* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), (*Selâsü resâ'il fi 'ilmi mustalahi'l-hadis* içinde), Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 1426/2005, s. 38.

vurgulamıştır.⁵⁵ Ebû Zekeriyâ en-Nevevî (ö. 676) de benzer şekilde güvenilir birinin sahih veya zayıf olarak görmediği halde Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde bulunan rivayetlerin kendisine göre hasen derecesinde olduğunu ifade etmiştir.⁵⁶ Irâkî (ö. 806), söz konusu terim ile ilgili iki ihtimalden bahsetmiştir. Bu ihtimallerin ilki, Ebû Dâvûd'un sahih ile zayıf arasında bir rütbe olan hasen manasında "sâlih" ifadesini kullandığı şeklindedir ki bu durumda İbnü's-Salâh'ın görüşü doğruluk kazanır. Diğeri ise Ebû Dâvûd'un, hadisleri diğer mütekaddim ulemânın yaptığı gibi yalnız sahih ve zayıf ayırımına tabi tuttuğu, değerlendirmede bulunmadığı hadislerin ise sahih olduğu görüşüdür. Ebû Dâvûd, ihtiyaten bu rivayetleri "sahih" şeklinde nitelendirmekten kaçınmış ve "sâlih" kelimesiyle tavsif etmiştir.⁵⁷ İbn Hacer ise Ebû Dâvûd'un haklarında sükut ettiği hadislerin hepsinin hasen sınıfına dâhil edilmesinin mümkün olmadığını belirterek *Sünen*'deki rivayetleri *Sahihayn*'da bulunanlar, sıhhat şartlarını taşıyanlar, hasen li-zâtihi olanlar, başka cihetten takviye görmek suretiyle hasen seviyesine yükselenler ve zayıf olanlar şeklinde beş gruba ayırmış ardından zikredilen kısımların her birinin Ebû Dâvûd'un nezdinde ihticâca sâlih olduğunu ifade etmiştir.⁵⁸ Zira o, zayıf hadisi "re'yü'r-ricâl"e tercih etmektedir.

Son dönem Osmanlı fikir adamlarından Babanzâde Ahmed Naim (1872-1934); haber-i vâhidin makbul ve merdud şeklinde ikiye ayrıldığını, bunlardan kabul özellikleri bakımından en üst derecede bulunan hadislerin sahih, bu mertebede bulunmayanların ise hasen şeklinde adlandırıldığını belirtir. Ardından da söz konusu taksimatın müteahhir âlimlerin kullanımında yaygınlık kazandığını, mütekaddim ulemânın ekserinin hadisi sahih ve zayıf olmak üzere iki kısma ayırdığını ifade etmiştir. Hasen hadisi zayıflar arasında zikreden

55 İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman Şehrezûri, *Ulûmu'l-hadis*, (nşr. Nureddin Itr), Dımaşk: Dârü'l-fikr, 1406/1986, s. 36.

56 Nevevî, *et-Takrib ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezir* (nşr. Muhammed Osman el-Haşet), Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-Arabî, 1405/1985, s. 30.

57 Irâkî, Zeyneddin Ebû'l-Fazl Abdürrahîm b. el-Hüseyn el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-izâh* (nşr. Muhammed Râgıb et-Tabbâh), Beyrut: Dârü'l-hadis, 1405/1984, s. 39. Eserlerinde bu konuya yer veren diğer müelliflerin ekserinin yukarıda zikredilen isimlerden nakillerde bulunduğu görülmüş, tekrara düşmemek için aktarılan bilgilerle yetinilmiştir. Eserlerinde söz konusu meseleye yer veren diğer müellifler için bk. Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, I, 137-142; San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm es-San'ânî, *Tavzihu'l-efkâr li-me'âni Tenkihi'l-enzâr* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd), Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1366/1947, I, 196-218; Cezâîri, Tâhir b. Muhammed Sâlih, *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut: Mektebü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 1416/1995, I, 365-72; Tehânevî, Zafer Ahmed b. Latif el-Osmânî, *Kavâ'id fi 'ulûmi'l-hadis* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut: Dârü'l-kalem, 1372/1972, s. 83-87; Müftü İmamoğlu, "Ebû Dâvud ve Süneni" (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000), s. 58-69; Mehmet Dinçoğlu, *Ebû Dâvûd'un Sünen'i (Kaynakları ve Tasnif Metodu)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, s. 401-10.

58 İbn Hacer, *en-Nüket*, I, 435.

âlimlerin zayıf rivayetlerden i'tibâra elverişli olanları “sâlih” şeklinde isimlendirip takviye edilmeye uygun olmayanları ise metruk grubuna dâhil ettiklerine işaret eden Ahmed Naim,⁵⁹ aynı zamanda hem sahih hem de hasen hadisin ihticâc olunmaya salâhiyetleri bulunması hasebiyle söz konusu ıstılahın her iki kısım için de kullanıldığını belirtmiştir.⁶⁰ Yine on dokuzuncu asrın sonu ile yirminci yüzyılın başları arasında yaşamış önemli ilim adamlarından Cemâleddin el-Kâsımî (1866-1914)⁶¹ ile muasır müelliflerden Nûreddin Itr da⁶² “sâlih” lafzının hem “sahih” hem de “hasen” derecesine şâmil olduğunu ifade eden kimselerdir. Ahkâm meselelerinde delil olmaya elverişli hadisler için kullanılan “sâlih li'l-ihticâc” ıstılahı ile rivayetleri tek başına hüccet sayılmayıp kendisinden daha zayıf rivayetlere takviye olarak kaydedilen rivayetler için kullanılan “sâlih li'l-i'tibâr” terimlerinden ilkinin sahih, ikincisinin hasen hadise işaret etmesinin, “sâlih” lafzının sahih ve hasen terimlerini kapsayan bir ıstılah olduğu fikrinin yerleşmesinde etkili âmillerden biri olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak pratikte “sâlih” ıstılahının mervî hakkında kullanımına çok fazla rastlanılmamasına karşın usûl kitaplarında söz konusu lafzın hadisin hangi derecesine işaret ettiği meselesinin uzunca tartışıldığı görülmüş, neticede bu terim ile değerlendirilen hadislerin ihticâca mı yoksa i'tibâra mı sâlih olduğunun tespit edilmesinin hüküm verilecek her hadis için ayrı araştırma yapılmasının gerekliliği vurgulanmıştır.

II. Sâlihu'l-hadîs terimi

Kaynaklarda kendisinde hafif zayıflık bulunmakla birlikte “sadûk” râviler hakkında “sâlihu'l-hadîs” ıstılahını kullandığı kaydedilen İbn Mehdî'nin,⁶³ tespit edildiği kadarıyla söz konusu lafzı bir ta'dîl terimi olarak ilk kez kullanan hadis âlimi olduğu söylenebilir. Yapılan araştırmada⁶⁴ İbn Mehdî'nin “sâlihu'l-

59 Zebidî, *Sahih-i Buhârî muhtasarı Tecrid-i sarîh tercemesi ve şerhi* (trc. Ahmed Naim), Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1982, I, 200-201.

60 Zebidî, *Tecrid-i sarîh tercemesi ve şerhi*, I, 249.

61 Kâsımî, *Kavâ'idü't-tahdîs*, s. 152

62 Nûreddin Itr, *Menhecü'n-nakd fî 'ulûmi'l-hadîs*, Dimeşk: Dârü'l-Fıkr, 1401/1981, s. 276-77.

63 Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*, s. 125-26; Hatîb el-Bağdâdî *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*, I, 99.

64 İbn Mehdî'nin değerlendirilmelerinin bulunması muhtemel kaynaklardan Ahmed b. Hanbel'in *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*'i; Buhârî'nin *et-Târihu'l-kebir*, *et-Târihu's-sagîr*, *Kitâbü'd-Du'afâ'i's-sagîr* isimli eserleri; Cûzcânî'nin *Ahvâlü'r-ricâl*'i; İclî'nin *Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilm ve'l-hadîs ve mine'd-du'afâ'sı*; Fesevî'nin *Kitâbü'l-Ma'rifetü ve't-târih*'i; Ukaylî'nin *ed-Du'afâ'ül-kebir*'i; İbn Ebû Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i; İbn Hibbân'ın *Kitâbü's-Sikât* ile *Kitâbü'l-Mecrûhin* isimli eserleri; İbn Adî'nin *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*'i; İbnü'l-Cevzî'nin *Kitâbü'd-Du'afâ ve'l-metrûkin*'i; Zehebî'nin *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehü rivâye fî'l-kütübi's-sitte*, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, *Divânü'd-du'afâ ve'l-metrûkin* ve *el-Mugnî fî'd-du'afâ* isimli eserleri; İbn Hacer'in *Tehzîbü't-tehzîb*'i ve muhtelif münekkithlerin değerlendirmelerini

hadis” istilahını kullanımına dair bir örnek tespit edilememişse de hadis usûlü kitaplarında lafzın İbn Mehdî'nin kullanımında hangi mertebeye delâlet ettiği hakkında farklı bilgiler bulunmaktadır. Özetle “hüccet” ve “sika” lafzıyla “zayıf” teriminin arasında kaydetmekle birlikte delâlet ettiği mana üzerinde açıklamada bulunmayan Hatîb el-Bağdâdî, İbn Mehdî'nin mevzubahis terimini ta'dîl lafızları sınıflandırmasında son grupta zikreden İbnü's-Salâh, İbn Mehdî'nin söz konusu terimle “sadûk” istilahını kastettiğini ifade eden Sehâvî (ö. 902), Sehâvî'nin görüşüne itiraz ederek “صالح الحديث” ibaresini “لَيْسَ بِهِ بَأْسٌ” değerlendirmesinden alt seviyede yer aldığını belirten Emîr es-San'ânî'nin (ö. 1182) görüşleri Halil İbrahim Turhan'ın doktora tezinde incelenmiş ve Turhan; İbn Mehdî'nin “sadûk” terimiyle nitelendirilen râvileri, rivayetlerindeki zayıflık oranına göre kategorize ettiği ve hadislerinde hafif zayıflık bulunmayan râvileri “sadûk”; bulunan râvileri ise “sâlihu'l-hadis” kavramıyla nitelendirdiği şeklinde yorumlanmasının mümkün olduğunu belirtmiştir.⁶⁵ İbn Mehdî ile Vâkîdî (ö. 207) de “sâlihu'l-hadis” terimini ilk kullanan âlimler arasında zikredilmelidir. O, söz konusu istilahu “sika” lafzıyla beraber kullanarak⁶⁶ bununla râvinin rivayete ehliyeti hususunda bir kusuru olmadığını kast ettiğini ihsas etmektedir. Bununla birlikte Vâkîdî'nin kullanımında zikredilen lafızla başka bir değerlendirme örneği olmadığından onun söz konusu istilahla neyi kast ettiğini kesin biçimde tespit etmek mümkün değildir. Vâkîdî'nin kâtibi İbn Sa'd ise “sâlihu'l-hadis” lafzını “sika”, “leyse bi-zâke”, “sadûk” şeklindeki terimlerle ve ayrıca mücerret olarak kullanmıştır.⁶⁷

Tenkît terimleri hakkında doğru kanaate sahip olmak için onların istilahlaşma sürecini bilmenin önem taşıdığı gibi delâlet ettikleri mana ve diğer istilahlar arasındaki mertebelerini bilmek de son derece mühimdir. Bu nedenle cerh-ta'dîl lafızlarını ifade ettikleri hükümlere göre ilk kez sınıflandırıp derleyen İbn Ebû Hâtîm'den başlamak üzere Hatîb el-Bağdâdî, İbnü's-Salâh, Nevevî ve daha sonradan tenkît terimlerini daha ayrıntılı bir şekilde inceleyip yeniden tasnif eden Zehebî, İrâkî, Sehâvî ve Süyûtî gibi âlimlerin tamamının “sâlihu'l-hadis”i, hadisi incelenmek üzere yazılabilecek râviler için kullanılan lafızlar mertebesinde zikrettikleri belirtilmelidir. İsmi geçen ulemâdan İbn Ebû Hâtîm; dördü cerh, dördü ta'dîl lafızlarından oluşan cerh-ta'dîl mertebeleri taksiminde kuvvetli tevsik ifadelerinden daha zayıflarına doğru yaptığı sıralamada söz konusu tabiri

kitaplarında kaydetmesi sebebiyle İbn Şâhin'in *Târihu esmâi's-sikât*'i ile *Târihu esmâi'du'afâ* isimli eserleri “Mektebetü'ş-şâmîle” isimli program vasıtasıyla taranmış ve ayrıca “Cevâmiü'l-kelîm” isimli program ile İbn Mehdî'nin tenkît lafızları taranarak ulaşılan sonucun sağlaması yapılmıştır.

65 Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 443-45.

66 İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, XI, 252.

67 “Sika” ile kullanım örnekleri için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VII, 525; “sadûk” ile kullanım örneği için bk. a.mlf., *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VIII, 514; mücerret olarak kullanım örnekleri için bk. a.mlf., *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, IX, 338, 462.

ta'dilin dördüncü mertebesinde zikretmiştir.⁶⁸ İbn Ebû Hâtim'in tasnifi üzerinde hiçbir değişiklik yapmadan tekrar eden Hatîb el-Bağdâdî,⁶⁹ İbnü's-Salâh⁷⁰ ve Nevevî'nin⁷¹ ardından Zehebî *Mizânü'l-i'tidâl* adlı eserinin mukaddimesinde tevsik ve taz'if ifadelerini daha tafsilatlı olarak derecelendirmiş ve beşi cerh, dördü ta'dil lafızları olmak üzere şiddetliden zayıfa doğru yaptığı sıralamada "sâlihu'l-hadis" ıstilahını ta'dilin dördüncü mertebesinde zikretmiştir.⁷² Zehebî'nin tasnifiyle aralarında çok fark bulunmayan İrâkî'nin derecelendirmesinde de "sâlihu'l-hadis" tabiri ta'dilin dördüncü mertebesinde zikredilmiş,⁷³ tevsik ve taz'if lafızlarını altıncı mertebede inceleyen Sehâvî⁷⁴ ise söz konusu ifadeyi ta'dilin altıncı mertebesine dercetmiştir. Ahmed Muhammed Nûr Seyf de İbn Maîn'in kullandığı lafızları, ilki hadisleriyle ihticâc edilip amel olunan, ikincisi hüccet olarak kullanılmayıp i'tibâr için yazılabilen ve üçüncüsü ise hadisleri terk edilip yazılmayacak râvilere işaret etmek üzere üç dereceye ayırmış ve "sâlihu'l-hadis" tabirini de ikinci mertebede kaydetmiştir.⁷⁵

Ta'dil lafızlarının içinde yer almakla birlikte tam bir tevsik ifadesi taşımayan "sâlihu'l-hadis" teriminin "sika" ıstilahıyla aynı manaya delâlet etmediğini göstermesi açısından Ca'fer b. Ziyâd (ö. 167) isimli bir râvi hakkında Ahmed b. Hanbel'e yöneltilen "o sika mıdır?" sorusunu "sâlihu'l-hadis'tir" şeklinde cevaplaması önemli örneklerden biridir. Aynı şekilde "sâlihu'l-hadis" diyerek kanaatini bildirdiği bir râvi hakkında oğlunun kendisine yönelttiği "hadisiyle ihticâc olunur mu?" şeklindeki sorusunu "rivayeti yazılır" diyerek cevaplayan Ebû Hâtim'in değerlendirmesi, münekkit ulemânın "sâlihu'l-hadis" lafzını hadisi i'tibâr için yazılabilecek terimlerin sıralandığı merite içinde zikretmeleriyle örtüşmektedir. Ayrıca söz konusu ıstilahın ağırlıklı olarak ta'dilin alt mertebelerindeki lafızlarla birlikte zikredilmesi de bu terimin hadisi i'tibâr için alınan râvilere hakkında kullanılan tevsik terimlerinden olduğuna işaret etmektedir.⁷⁶

68 İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, II, 37.

69 Hatîb, *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*, I, 100.

70 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 124.

71 Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysir*, s. 52.

72 Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, I, 114.

73 İrâkî, *et-Takyid ve'l-izâh*, s. 135.

74 Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, II, 283.

75 Yahyâ b. Maîn, *Târîh*, I, 91.

76 Krş. Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nisâbüri, *Kitâbü Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadis* (nşr. Nüreddin İtr), Dimeşk: Dârü'l-Fikr, 1406/1986, s. 125-26; *el-Mûkaza fî 'ilmi mustalahi'l-hadis* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut: Mektebü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1405, s. 82; Süyûtî, *Tedribü'r-râvi*, I, 578; Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed, *Bülgatü'l-erib fî mustalahi âsâri'l-habîb* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), (İbnü'l-Hanbelî'nin *Kafvü'l-eser fî safvi 'ulûmi'l-eser*'i ile birlikte) Beyrut: Mektebü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1408, s. 203.

Yukarıda kaydedilen bilgiler neticesinde “sâlihu'l-hadis” teriminin hadisi araştırılmak üzere yazılan râvilere delâlet eden bir lafız olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte söz konusu ifadenin münekkitlerin kullanımında her zaman aynı manaya delâlet edip etmediği, hadis usûlü kitaplarında nakledildiği şekilde belli bir manayla sınırlanıp sınırlanmadığı -ki diğer cerh-ta'dîl lafızlarında da aynı ihtimal söz konusudur- gibi durumları tetkik etmek bahsi geçen ıstılahlar hakkında doğru bilgiye ulaşmak açısından hayli önem arz etmektedir. Bu nedenle “sâlih” ve “sâlihu'l-hadis” lafızlarının delâlet ettiği manayı tespit etmeyi mümkün kılacak sıklıkta kullanan ilk münekkit olarak zikredilebilecek İbn Maîn'in tarafından *Târih* isimli her iki eserinde mevzubahis lafızlarla değerlendirilmiş otuz altı râvi⁷⁷ hakkında diğer cerh-ta'dîl âlimlerinden nakledilen değerlendirmeler de göz önünde bulundurularak incelenmiş ve yapılan araştırma bir kanaate ulaşılması maksadıyla çalışmanın sonunda tablo halinde sunulmuştur. Zikredilen tablodan da anlaşılacağı üzere İbn Maîn “sâlih” ve “sâlihu'l-hadis” ifadelerini daha ziyâde hadisi i'tibâr için yazılabilecek kimseler hakkında kullanılmıştır. Nitekim onun “sâlih” veya “sâlihu'l-hadis” lafızıyla değerlendirdiği otuz altı râviden sekizinin güvenilir, yirmi birinin ta'dîlin alt mertebelerine delâlet eden lafızlarla nitelenen veya münekkitler tarafından zayıf olarak değerlendirilmekle birlikte hadisin yazılabileceğini belirttiği ve birinin de metrûk kişilerden olduğu görülmüştür. İbn Maîn'in akranı Ahmed b. Hanbel de zikredilen terimleri râvi değerlendirmelerinde sıklıkla kullanan münekkitlerdendir. İmam Ahmed'in “sâlihu'l-hadis” ıstılahıyla değerlendirdiği⁷⁸ kırk kişiyi inceleyen Hişâm Mahmûd Zakkût'un makalesinden hareketle Ahmed b. Hanbel'in araştırmaya konu olan terimleri kullanımı ile ilgili benzer neticeye ulaşılsa da onun İbn Maîn'e nispetle daha çok güvenilir râvi hakkında bu lafzı kullandığı görülmektedir. Zira söz konusu makalede kırk râviden on yedisinin “sika”; yirmi birinin “sadûk”, “sadûk yehimû”, “lâ be'se bihi” mertebelerinde; ikisinin ise “zayıf” olduğu neticesine ulaşılmıştır.⁷⁹ “Sâlih” ve “sâlihu'l-hadis” lafızlarını fazlaca kullanan münekkitlerin içinde zikredilmesi gereken bir diğer âlim de Ebû Hâtim'dir. Daha ince bir tetkikle daha kesin neticelere ulaşılması mümkün olmakla beraber bir fikir vermesi maksadıyla Ebû Hâtim'in “sâlih” ve “sâlihu'l-hadis” lafızıyla değerlendirdiği râviler arasından tesadüfî örnekleme

77 “Sâlih” ve “sâlihu'l-hadis” terimlerinin birbirlerinin yerine kullanılan ve aynı dereceye işaret eden iki benzer lafız olmaları hasebiyle incelemede bir ayrıma gidilmemiştir. Ancak ileride izah edileceği üzere “suveylih” ifadesinin diğer iki terime kıyasla düşük mertebeli râvileri değerlendirmek için kullanıldığı göz önünde bulundurularak zikredilen ıstılah ile değerlendirilen kimseler ayrıca tetkik edilmiştir.

78 Her ne kadar makalenin müellifi çalışmasını “sâlihu'l-hadis” terimiyle sınırladırsa da incelediği râviler içinde “sâlihu'l-hadis”in yanında “sâlih” lafızıyla değerlendirilenlerin de azımsanmayacak sayıda olduğu belirtilmelidir.

79 Hişâm Mahmûd Zakkût, “Medlûlü mustalah 'sâlihu'l-hadis' 'inde'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel”.

yöntemiyle seçilen kırk kişi hakkında İbn Hacer'in değerlendirmesi mukayese edilmiş ve bu karşılaştırma bir tablo halinde çalışmanın sonunda incelemeye sunulmuştur. Buna göre söz konusu kırk kişiden yirmisi hakkında İbn Hacer "sika" değerlendirmesinde bulunurken yirmisi için de "sadûk", "makbûl", "lâ be'se bihi" gibi ta'dîlin alt mertebelerine işaret eden ifadeler kullanmıştır. Ulaşılan sonuç, İbn Maîn'in Ebû Hâtim'e kıyasla daha az sayıda sika râviyi "sâlih" ve "sâlihu'l-hadis" terimleriyle değerlendirirken Ahmed b. Hanbel'in Ebû Hâtim'e daha yakın bir kullanım örneği sergilediğini göstermektedir. Zikredilen münekkitlerin dışında Ya'kûb b. Şeybe,⁸⁰ Ebû Zür'a er-Râzî,⁸¹ Ya'kûb b. Süfyân el-Fesevî (ö. 277),⁸² Ebû Dâvûd,⁸³ Nesâî,⁸⁴ Dârekutnî⁸⁵ ve Zehebi⁸⁶ ile İbn Hacer⁸⁷ gibi âlimler de mevzubahis terimleri kullanan kimseler arasında kaydedilebilir.

Son olarak "sâlihu'l-hadis" tabirinin zaman zaman (صاحب سنة، صالح الحديث، ثقة)،⁸⁸ (صالح الحديث، ثقة)،⁸⁹ gibi kuvvetli ta'dil ifadeleriyle kullanılmakla beraber daha çok (صالح) ^{صالح الحديث، ثقة} gibi alt mertebedeki tevsik lafızlarıyla birlikte zikredildiği kaydedilebilir. Ağır cerh terimleriyle kullanımına rastlanmayan ıstılahın, nadiren râvinin hıfzındaki kusura işaret eden (صالح الحديث، أئمن بذلك القوي) ^{صالح الحديث، أئمن بالمتين} ve (صالح الحديث، أئمن به بأس) ^{صالح الحديث، أئمن به بأس} şeklindeki ifadelerle ve ayrıca (صالح الحديث، رضى بالأنص) ^{صالح الحديث، رضى بالأنص} ile (صالح الحديث، منهم بالقدر) ^{صالح الحديث، منهم بالقدر} ifadeleri ise "sâlihu'l-hadis" lafzının râvinin bidat ehli olmakla itham edildiğini belirten ibarelerle birlikte kullanımına dair rastlanan misaller olarak zikredilmelidir.

III. "Suveylîh" Terimi

Sâlih kelimesinin ism-i tasgîri olan "suveylîh" teriminin en erken kullanım örneklerine hicrî üçüncü asırda rastlanmaktadır. Yahyâ b. Maîn,⁹⁷ Ebû Zür'a

80 İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VII, 323.

81 Misaller için bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 249; VIII, 136.

82 Fesevî, *el-Ma'rîfe ve't-târîh*, II, 164.

83 Misaller için bk. Ebû Dâvûd, *Su'âlâtü'l-Âcurrî*, I, 321, 355.

84 İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 346.

85 Dârekutnî, *Su'âlâtü'l-Hâkim en-Nisâbüri li'd-Dârekutnî*, s. 93.

86 İbn Hacer, *Takrîb*, s. 191, 202, 551.

87 Zehebi, *el-Kâşîf*, s. 537, 662, 685.

88 İclî, *Mâ'rîfetü's-sikât*, II, 65.

89 İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 100; III, 258, 370; V, 395; VII, 15, 90; VIII, 29.

90 İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 78; VII, 213.

91 İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV, 87; V, 316.

92 İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 179; VII, 237; VIII, 295.

93 İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 122.

94 İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 45.

95 İbn Hacer, *Takrîb*, s. 202.

96 Ebû Dâvûd, *Su'âlâtü'l-Âcurrî*, I, 355.

97 Misaller için bk. tablo 1,2,3,4.

er-Râzî,⁹⁸ Nesâî,⁹⁹ Dârekutnî¹⁰⁰ ve geç dönem âlimlerinden Zehebî¹⁰¹ gibi kimselerin kullandığı bu lafız, “sâlihu'l-hadis”le aynı derecede, hadisi i'tibâr için yazılabilecek râviler hakkında kullanılan lafızların içinde bulunduğu ta'dîlin son mertebesinde zikredilmiştir.¹⁰² Hadis âlimleri tarafından derecelere ayrılan cerhta'dîl lafızlarının râvilerin hadisteki durumları hakkında bir kanaate ulaşmak bakımından ehemmiyeti izahtan vâreste olmakla birlikte söz konusu mertebelerde yer alan terimlerin de kendi içlerinde derecelere ayrıldığı, delâletleri bakımından nüanslar taşıdığı dikkatlerden uzak tutulmamalıdır. Söz gelimi hadis âlimlerinin “sâlihu'l-hadis” ile aynı mertebede zikrettiği “suveylih” terimi arasında hem lugavî yönden ihlas ettikleri mana hem de kullanım bakımından ayrımların bulunduğu ifade edilmelidir. Nitekim “sâlihu'l-hadis” ile beraber zikredilen terimlerin arasında kuvvetli ta'dîl lafızlarının azımsanmayacak derecede olduğu, cerh ifadeleriyle birlikte kullanımın ise nadiren görüldüğü müşahede edilirken “suveylih” ıstılahının yanında kullanılan ifadelerin içinde tevsikin üst mertebelerine işaret eden lafızların bulunmayışı, bilâkis genellikle (رفع، صُوَيْلِيح، صُوَيْلِيحِ الْحَدِيثِ لَه مَا يَنْكُرُ)،¹⁰⁴ (صُوَيْلِيحِ لَه إِزَادَاتٌ وَعَرَائِبٌ) (مَوْقُوفًا)،¹⁰³ gibi içlerinde ağır cerhlerin de bulunduğu taz'if terimleriyle zikredilmesi söz konusu iki lafız arasında da derece farkının bulunduğunu göstermektedir.¹⁰⁶ Sonuç olarak “suveylih” lafızıyla değerlendirilen râvilerin hadisleri araştırılmak üzere yazılan kişilerden olmakla birlikte rivayetlerine “sâlihu'l-hadis” râvilere nispetle daha ihtiyatlı yaklaşılması gereken kimselerden oldukları söylenebilir.

Sonuç

“Sâlih” terimi hem ekseriyetle hadisi i'tibâra elverişli râvileri niteleyen bir ta'dîl lafzı hem de kimi zaman ihticâca kimi zaman ise i'tibâra elverişli rivayetleri tavsif etmek üzere mervî için kullanılan bir ıstılah olarak hadis ilmindeki yerini almıştır. Söz konusu lafzın hadisin sıhhat derecesini niteleyen bir terim olarak kullanım örneklerinin azlığına karşın terimin delâlet ettiği mana hakkında hadis usûlü eserlerinde uzun tartışmalar kaydedilmiştir. Sonuçta âlimlerinin bu konuda bir görüş üzerinde birleşmediği görülmüş, bu nedenle “sâlih” ifadesinin ihticâca da i'tibâra da delâlet etme ihtimâli göz önünde bulundurulurken hakkında

98 İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 330.

99 İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, 344.

100 Dârekutnî, *Su'âlâtü's-Sülemî*, s. 278.

101 Misaller için bk. Zehebî, *el-Kâşif*, s. 307, 345, 427, 536.

102 Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, I, 114; Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, II, 285.

103 Zehebî, *Divânü'd-Du'afâ*, s. 181.

104 Zehebî, *Divânü'd-Du'afâ*, s. 199.

105 Zehebî, *el-Kâşif*, I, 540.

106 “Suveylih” teriminin râvinin bidat sebebiyle cerhine işaret eden ifadelerle beraber zikredildiği örnekler için ayrıca bk. İclî, *Mâ'rifetü's-sikât*, II, 69; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, I, 381.

hüküm verilecek her bir rivayet için ayrı araştırma yapılmasının gerekli olduğu anlaşılmıştır.

Kapsam itibarıyla “sâlih” teriminden daha dar olan “sâlihu'l-hadîs” lafzı ise mervî ile ilgili kullanılmayıp yalnız râvinin rivayetdeki durumunu nitelemek üzere kullanılan bir ıstılahdır ve “sâlih” ile aynı dereceye işaret etmektedir. Zikredilen ıstılahların bilhassa Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hâtım tarafından sıklıkla zikredildiği müşahede edilmiştir. İbn Maîn'in “sâlih” ve “sâlihu'l-hadîs” lafızlarıyla nitelediği otuz altı râviden sekizinin güvenilir, yirmi birinin münekkittler tarafından ta'dîlin alt mertebelerine delâlet eden lafızlarla veya zayıf olmakla birlikte hadisinin yazılabileceğini belirttikleri ifadelerle değerlendirdiği, altısının zayıf ve birinin de metrûk olduğu görülmüştür. Makalede aktarılan bilgiler değerlendirildiğinde, İbn Maîn'in Ebû Hâtım'e kıyasla daha az sayıda sika râviyi “sâlih” ve “sâlihu'l-hadîs” terimleriyle nitelediğini anlaşılmaktadır. Bununla birlikte incelenen râvilerin yaklaşık yarısının güvenilir, diğer yarısının da ta'dîlin alt mertebelerinde olduğu bilgisinden hareketle Ahmed b. Hanbel'in söz konusu lafızları kullanımında Ebû Hâtım'le benzediği söylenebilir. Son olarak münekkitt âlimlerin râvi değerlendirmelerinde çok fazla zikretmedikleri “suveylîh” ıstılahının gerek lugavî yönü gerek diğer tenkit terimleriyle kullanımlarından yola çıkarak “sâlih” ve “sâlihu'l-hadîs” lafızlarına kıyasla daha düşük mertebedeki râviler hakkında kaydedildiği belirtilmelidir.

Ekler

Bu kısımda Yahyâ b. Maîn'in araştırmaya konu olan lafızlarla nitelediği râviler hakkında vârit olan tenkit lafızları diğer münekkitlerden en çok değerlendirmesine ulaşılan yedi âlimin kanaatleri ile birlikte tablo halinde sunulmuştur. Eđer münekkidin o râvi hakkında herhangi bir görüşüne ulaşılamamışsa ilgili yer boş bırakılarak bu duruma işaret edilmiştir. Ayrıca Ebû Hâtim'in "sâlih" veya "sâlihu'l-hadis" lafzıyla tavsif ettiği kırk râvi de İbn Hacer'in değerlendirmeleriyle birlikte mukayeseli olarak verilmiştir.

İbn Maîn'in Değerlendirmede Bulunduğu Hadisi İ'tibâra Elverişli Râviler (Tablo-1)

Münekkit/ Râvi	Yahyâ b. Maîn	Ahmed b. Hanbel	İclî	Ebû Zür'a er-Râzî	Ebû Hâtîm	Nesâî	İbn Hibbân	İbn Adî
Mûsâ b. Verdân el-Kâss (ö. 117)	Sâlih; leyse bi'l-kavî; rivayetleri zayıf	"Hakkında hayırdan başka şey bilmiyorum."	Sika		Leyse bihi be's; sağlam değil, hadisi yazılabilir		"Meşhur kimselerden münker şeyler rivayet eder."	Du'qfâ'sında zikretmiş
İshak b. Râşid el-Cezerî (ö. 136-169?)	Sika; sâlihu'l-hadis; Zühri rivayetlerinde pek kuvvetli değil, Zühri dışındaki rivayetlerinde beis yok.	Sika	Sika		Şeyh	Leyse bihî be's; leyse bi- zâke'l- kavî	Sikâr'ında zikretmiş	
Haccâc b. Ertât en-Nehâî (ö. 145)	Sâlihu'l-hadis; leyse bihî be's; sâlih; zayıf, Amr b. Şuayb'dan tedlis yapar; hadisi yazılır; leyse bi-zâke'l-kavî; hadisiyle ihticâc olunmaz	Hadis hafızdır; rivayeti yazılabilir; görüştüğü kişilerden rivayette bulunur.	Câizü'l- hadis; irsâl yapar; tedlisle suçlanmış	Sadûk, tedlis yapar	Sadûk; zayıf kişilerden tedlis yapar; hadisleri yazılabilir, delil olarak kullanılmaz; açıkça semâî belirttiği takdirde "sâlih"	Leyse bi'l-kavî	Mecrûh'in de zikretmiş	Rivayetlerinde zaman zaman hata yapmakla birlikte hadisi yazılabilir.
Sadaka b. Yezîd el-Horasânî (ö. 150)	Sâlihu'l-hadis; zayıf, leyse bi-şey'	Zayıf			Sâlih; zayıf.	Zayıf	Hadisiyle ihticâc olunmaz	

Muhammed b. Meysere el-Basrî (ö. 150)	Sika; leyste bihî be's; hadisi zayıf; leyste bi-zâke'l-kavî; leyste bi-şey'; (Zühri rivayetleri hakkında) suveylih, leyste bi'l-kavî	Sika; leyste bi-zâke; hafızası iyi değil; münker hadisleri var					Zayıf	Sikât'ında zikretmekle birlikte hata yaptığına işaret etmiştir.	Zayıf, hadisi yazılabilir
Abdullah b. Müemmel el-Kureşî (ö. 160)	Sâlihu'l-hadis; leyste bihî be's, hadisleri münker sayılmıştır; zayıf; da'ifü'l-hadis	Sika	Sika	Leyste bi-kavî	Sika	Sika	Zayıf	Sikât'ında ve Mecrûhîn'inde zikretmiş	Zayıf
İbrâhim b. İsmâil b. Ebû Habîbe (ö. 165)	Sâlih, leyste bihî be's; leyste bi-şey'; hadisi yazılabilir; ihticâc olunmaz	Sika	Sika				Zayıf	Mecrûhîn'inde zikretmiş	Rivayetleri sâlih, zayıf, hadisi yazılabilir
Sâbit b. Kays el-Gıfârî (ö. 168)	Leyste bihî be's; leyste bi-zâke, sâlih; zayıf	Sika					Leyste bihî be's	Sikât'ında ve Mecrûhîn'inde zikretmiş	Hadisi yazılabilir
Abdurrahman b. Süleyman İbnü'l-Gasîl el-Ensârî (ö. 171)	Sika; leyste bihî be's; suveylih	Sâlih		Sika			Sika; leyste bi'l-kavî; leyste bi-kavî	Sikât'ında ve Mecrûhîn'inde zikretmiş	Hadisi yazılabilir
Abdullah b. Ömer b. Hafis el-Medenî (ö. 171-2?)	Sâlih, sika; sâlih, leyste bihî be's; hadisi yazılabilir; kendisinde beis yoktur; suveylih; Nâfi' rivayetleri sâlih	Sâlih, lâ be'se bihî; kezâ ve kezâ ve keennehû	Lâ be'se bihî				Leyste bi'l-kavî; hadisi zayıf	Mecrûhîn'inde zikretmiş	Sâlih, rivayetlerinde beis yoktur

Attâf b. Hâlid el-Kureşî (ö. 179)	Sika; sâlihu'l-hadis; suveylih; leyse bihi be's	Sika, sahîhu'l-hadis; sâlihu'l-hadis; leyse bihi be's	Sika	Leyse bihi be's	Sâlih, leyse bi-zâke	Leyse bihi be's; leyse bi'l-kavî	Mecrûhîn'inde zikretmiş	Sikanın kendisinden rivayet ettiği hadiste bir beis yoktur
Müslim b. Hâlid ez-Zenci (ö. 179-180?)	Sika; sika, sâlihu'l-hadis; leyse bihi be's; zayıf	Kezâ ve kezâ		Zayıf	Pek kuvvetli değil, münker hadis rivayet eder, hadisi i'tibâr için yazılır, ihticâc olunmaz, yu'raf ve yünker	Zayıf	Sikâr'ında zikretmiş	Hasenü'l-hadis
İmrân b. Ueyne el-Hilâli (ö. 199)	Sâlihu'l-hadis; leyse bi-şey', zayıf; zayıf	"Ondan herhangi bir şey yazmadım."	Sadûk	Hadisi zayıf	Hadisiyle ihticâc olunmaz, münker hadis rivayet eder		Sikâr'ında zikretmiş	
Muaviye b. Hişâm el-Kassâr (ö. 204-205?)	Sâlih, leyse bi-zâke	Kesiru'l-hatâ'; Süfyan'dan yaptığı nakillerde nekâret var	Sika		Sadûk		Sikâr'ında zikretmekle birlikte zaman zaman hatâ yapmış belirtmiş	"Umuyorum ki onda bir beis yoktur."
Bedr b. Halîl el-Esedî (ö. ?)	Sika, sâlihu'l-hadis				Şeyh		Sikâr'ında zikretmiş	
el-Fazl b. Meymûn el-Basrî (ö. ?)	Sâlihu'l-hadis				Şeyh, münkeru'l-hadis		Sikâr'ında zikretmiş	

Hilâl b. Meymûn el-Cühenî (ö. ?)	Sika; sâlih				Leyse bi'l-kavî, hadisi yazılabilir	Leyse bihî be's	Sikâr'ında zikretmiş	
Abdullah b. Abdurrahman b. Ya'lâ et-Tâifî (ö. ?)	Sâlih; suveyih; leyse bihî be's; leyse bi-zâke'l-kavî; zayıf	Sika			Leyse hüve bi-kavî	Hadisi yazılır leyse bi'l-kavî	Sikâr'ında zikretmiş	Hadisleri yazılabilir
Ca'fer b. Meymûn et-Temîmî (ö. ?)	Sâlihu'l-hadis; leyse bi-zâke; leyse bi-sika		Hadisinin zayıf olmasından korkuyorum; hadiste sağlam değildir		Sâlih	Leyse bi'l-kavî	Sikâr'ında zikretmiş	"Umarım ki onda bir beis yoktur."
Fazl b. Delhem el-Vasîfî (ö. ?)	Sâlih; hadisi sâlihtir; zayıf; hadisi zayıftır		Leyse bihî be's		Sâlihu'l-hadis		Mecrûhîn'inde zikretmiş	
Abdurrahman b. İshak b. Abdullah el-Kureşî (ö. ?)	Sika; sika; leyse bihî be's; sâlihu'l-hadis; Zührî rivayetleri sâlih	Hadisi yazılır, leyse bi'l-kavî	Sâlihu'l-hadis; leyse bihî be's; sâlih bir adam veya makbul		Hasenü'l-hadis; leyse bi-sebt ve lâ kavî; hadisi i'tibâr için yazılır ancak ihticâc olunmaz	Leyse bihî be's	Mutkinün cidden	
Müşme'il b. Mîlhân et-Tâî (ö. ?)	Sâlihu'l-hadis; kendisinde bir beis yok						Sikâr'ında zikretmiş	
Mürecâ b. Recâ el-Yeşkürî (ö. ?)	Sâlihu'l-hadis; leyse bihî be's; leyse hadisühü bi-şey'; zayıf	Sika					Mecrûhîn'inde zikretmiş	Bazı hadislerinin mütabâii yoktur

İbn Maîn'in Değerlendirmede Bulunduğu Sika Râviler (Tablo-2)

Münekkit/Râvî	Yahyâ b. Maîn	Ahmed b. Hanbel	İcîf	Ebü Zür'a et-Râzî	Ebü Hâtîm	Nesâî	İbn Hibbân	İbn Adî
Yezid b. Abdullah el-A'rec el-Medenî (ö. 122)	Sika; sâlih; sâlih, leyse bihî be's; leyse bihî be's				Leyse bi-kavî	Sika	Sikâr'ında zikretmiş	Rivayetleri sâlih
Mücemmi' b. Sem'an et-Teymî el-Küffî (ö. 122)	Sika; sâlih						Sikâr'ında zikretmiş	
Dâvûd b. Kays el-Medenî (ö. 136-158?)	Sika; sâlihu'l-hadîs	Sika; sâlihu'l-hadîs		Sika	Sika	Sika	Sikâr'ında zikretmiş	
Ömer b. Muhammed b. Zeyd el-Adevî (ö. 150)	Sika; sâlihu'l-hadîs	Sika	Sika		Sika, sadûk	Leyse bihî be's	Sikâr'ında zikretmiş	Hadisi yazılabilir
Leys b. Sa'd el-Fehmî (ö. 175)	Sika; sebt; sika, sadûk; Nâfi'den rivayetlerinde sâlih, sika	Sika, sebt; hakkında övgü ifadeleri kullanmış	Sika	Sadûk; hadisiyle ihticâc edilebilir		Sika	Sikâr'ında zikretmiş	
Ubeydullah b. Ubeydurrâhman el-Eşcaî (ö. 182)	Sâlih, sika; sâlih; sika, me'imûn		Sevrî rivayetlerinde insanların en güvenilirli			Sika	Sikâr'ında zikretmiş	
Ömer b. Sa'd el-Haferî el-Küffî (ö. 203)	Sika; sâlih				Sâlih, sadûk		Sikâr'ında zikretmiş	
Mücemmi' b. Yahyâ el-Ensârî el-Küffî (ö.?)	Sâlihu'l-hadîs	Şeyhun, sika			Leyse bihî be's, sâlihu'l-hadîs		Sikâr'ında zikretmiş	

İbn Maîn'in Değerlendirmede Bulunduğu Zayıf Râviler (Tablo-3)

Münekkit/ Râvi	Yahyâ b. Maîn	Ahmed b. Hanbel	İcî	Ebü Zür'a er-Râzî	Ebü Hâtîm	Nesâî	İbn Hibbân	İbn Adî
Atıyye b. Sa'd el-Avfî (ö. 111)	Sâlih; leyyse bihi be's	Zayıf		Zayıf	Zayıf, hadisi yazılabilir	Zayıf	Hadislerinin yazılması câiz değildir.	Zayıf, hadisi yazılabilir
Zür'a b. İbrâhîm ed-Dımaşkî (ö. 132)	Sâlihu'l-hadis				Kuvvetli değil, hadisi yazılabilir		Sikâr'ında zikretmiş	
Mücâlid b. Saîd el-Küfî (ö. 144)	Sika; sâlih keennehû; ihticâc olunmaz; zayıf, vâhi'l-hadis	Kezâ ve kezâ; leyyse bi-şey, hadisleri ref' eder	Câzû'l-hadis, hasenü'l- hadis		Hadisi kuvvetli değil, ihticâc olunmaz	Sika; leyyse bi'l-kavî; zayıf	Mecrûhîn'inde zikretmiş	Hadislerinin ekseri gayr-ı mahfûzdur
Ömer b. Nebhân el-Abdî (ö. ?)	Sâlihu'l-hadis; leyyse bi-şey' Suveylîh; suveylîhu'l- hadis; kuvvetli değil; zayıf; hadisi zayıftır				Zayıf		Terkedilmelidir	Du'afâ'sında zikretmiş
Zem'a b. Sâlih el-Cenedî (ö. ?)	Sâlihu'l-hadis; leyyse bi-kavî; leyyse bi-şey'	Zayıf		Leyyin; vâhi'l- hadis	Zayıf	Zayıf; leyyse bi'l-kavî	Mecrûhîn'inde zikretmiş	Zaman zaman yanlısa da hadisleri sâlihtir, bir beis yoktur
Muhammed b. Sâbit b. Eslem el-Bünânî (ö. ?)	Sâlihu'l-hadis; leyyse bi-kavî; leyyse bi-şey'			Leyyin	Münkerü'l- hadis, hadisi i'tibâr için yazılır, ihticâc olunmaz	Zayıf	Mecrûhîn'inde zikretmiş	Hadislerinin mütâbii yoktur
İbrâhîm b. Muhâcir b. Mismâr el- Medenî (ö. ?)	Sâlih, leyyse bihi be'				Şeyh; münkerü'l- hadis, metruk değil	Leyse bi'l- kavî; zayıf	Münkerü'l-hadis; ferd kaldığı hadislerle ihticâc olunmaz	Kimi hadislerinde nekâret bulunmakla birlikte rivayetleri sâlih

İbn Maîn'in Değerlendirmede Bulunduğu Metrûk Râvi (Tablo-4)

Münekkit/ Râvi	Yahyâ b. Maîn	Ahmed b. Hanbel	icli	Ebü Zür'a er-Râzî	Ebü Hâtim	Nesâî	İbn Hibbân	İbn Adî
Abbâd b. Kesîr es-Sekâfî (ö. 141)	Leyse bi- şey, sâlih; hadisinde zayıflık var; zayıf; hadisi yazılmaz	Leyse bi-zâke; hadisi pek kuvvetli değil; iştirmediği hadisler rivayet eder, sâlih	Zayıf, metrûkû'l- hadis; sâlih	Hadisi yazılmamaz, sâlih	Hadisi zayıf; hadislerinde nekâret var	Metrûk	Metrûhîn'inde zikretmiş	Hadislerinin mürâbii yoktur

Ebû Hâtim'in Değerlendirmede Bulunduğu Râviler (Tablo-5)

Râvi	el-Cerh ve't-ta'dîl Cilt, sayfa no	Ebû Hâtim'in değerlendirmesi	Takrîbû't-tehzîb Sayfa no	İbn Hacer'in değerlendirmesi
Ahmed b. el-Mikdâm el-İclî (ö. 253)	II, 78	Sâlihu'l-hadîs, mahallühü's-sıdk	85	Sadûk, sâhibü hadis
İbrâhim b. Yezîd b. Şerik et-Teymî (ö. 96)	II, 145	Sâlihu'l-hadîs	95	Sika; irsal ve tedlîs yapar
İsmâil b. Muhammed b. Cühâde el-Yemânî (ö. ?)	II, 195	Sadûk, sâlihu'l-hadîs	109	Sadûk yehimü
Eyyûb b. Hânî' (ö. ?)	II, 261	Sâlih	119	Sadûk, fihî lîn
Ezrak b. Kays el-Hârisî (ö. 121)	II, 339	Sâlihu'l-hadîs	97	Sika
Cüveyriye b. Esmâ ed-Duba'î (ö. 173)	II, 531	Sâlihu'l-hadîs	143	Sadûk
Habîb b. Zeyd el-Ensârî (ö. ?)	III, 101	Sâlih	150	Sika
Hubeyb b. Abdurrahmân el-Ensârî (ö. 132)	III, 387	Sâlihu'l-hadîs	192	Sika
Râşid b. Keysân el-Absî (ö. ?)	III, 485	Sâlih	204	Sika
Rukeyn b. Rabî' el-Fezârî (ö. 131)	III, 514	Sâlih	210	Sika
Saîd b. Kesir et-Teymî (ö. ?)	IV, 56	Sâlihu'l-hadîs	240	Sika
Süleyman b. Ebû Süleyman eş-Şeybânî (ö. 139-142?)	IV, 135	Sadûk, sika, sâlihu'l-hadîs	252	Sika
Süfyân b. Hamza el-Eslemî (ö. ?)	IV, 230	Sâlihu'l-hadîs	244	Sadûk
Şurahbil b. Şerik el-Me'ârifî (ö. ?)	IV, 341	Sâlihu'l-hadîs	265	Sadûk
Talha b. Ebû Saîd el-İskenderânî (ö. 157)	IV, 477	Sâlih	282	Sika

Abdullah b. İbrâhim b. Ömer es-San'ânî (ö. ?)	V, 3	Sâlihu'l-hadîs	295	Sadûk
Abdullah b. Abdullah b. Ebû Talha el-Ensârî (ö. 134)	V, 91	Sâlih	309	Sika
Abdullah b. Velîd el-Müzenî (ö. ?)	V, 187	Sâlihu'l-hadîs	328	Sika
Abdurrahmân b. Abdullah b. Ebû Ammâr el-Mekki (ö. ?)	V, 249	Sâlihu'l-hadîs	344	Sika, âbid
Abdülmelik b. İsâ es-Sekafî (ö. ?)	V, 362	Sâlih	364	Makbûl
Abdülvâhid b. Eymen el-Mahzûmî (ö. ?)	VI, 20	Sâlihu'l-hadîs	366	Lâ be'se bihî
Ömer b. Eyyûb el-Mevsilî (ö. 188)	VI, 99	Sâlih	410	Sadûk lehû evhâm
Abbâs b. Ferrûh el-Cüreyrî (ö. 121)	VI, 212	Sâlihu'l-hadîs, sadûk	293	Sika
Ukbe b. Vessâc el-Ezdî (ö. 81)	VI, 318	Sâlihu'l-hadîs	395	Sika
Alkame b. Mersed el-Hadramî (ö. 120)	VI, 406	Sâlihu'l-hadîs	397	Sika
Gâlib b. Mihrân el-Abdî (ö. ?)	VII, 49	Sâlihu'l-hadîs	442	Sadûk
Kays b. el-Haccâc el-Kelâî (ö. 129)	VII, 95	Sâlih	456	Sadûk
Katan b. Vehb el-Leysî (ö. ?)	VII, 138	Sâlihu'l-hadîs	456	Sadûk
Muhammed b. Zeyd el-Abdî (ö. ?)	VII, 256	Lâ be'se bihî, sâlihu'l-hadîs	479	Makbûl
Muhammed b. Ömer et-Tâî (ö. ?)	VIII, 18	Mâ bihî be's, sâlihu'l-hadîs	499	Sadûk
Muhammed b. Mürra el-Kureşî (ö. ?)	VIII, 99	Şeyh, sâlihu'l-hadîs	506	Sadûk

Mûsâ b. el-Müseyyeb es-Sekafî (ö. ?)	VIII, 162	Sâlihu'l-hadîs	554	Sadûk
Mugîre b. Nu'mân en-Nehâî (ö. ?)	VIII, 231	Sâlih, sika	544	Sika
Mus'ab b. el-Mikdâm el-Has'amî (ö. 203)	VIII, 308	Sâlihu'l-hadîs	533	Sadûk lehû evhâm
Müzâhim b. Züfer b. el-Hâris ed-Dabbî (ö. ?)	VIII, 405	Sâlihu'l-hadîs	526	Sika
Vâil b. Dâvûd et-Teymî (ö. ?)	IX, 43	Sâlihu'l-hadîs	580	Sika
Yahyâ b. Meymûn el-Hadramî (ö. 114)	IX, 188	Sâlih	597	Sadûk
Yezîd b. Humeyd ed-Duba'î (ö. 128)	IX, 256	Sâlih	600	Sika, sebt
Ya'lâ b. Atâ el-Âmirî (ö. 120)	IX, 302	Sâlihu'l-hadîs	609	Sika
Ebû Rebî' el-Medenî (ö. ?)	IX, 370	Sâlihu'l-hadîs	639	Makbûl

KAYNAKÇA

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl (Rivâyetü'l-Merrûzî ve gayrihi)* (nşr. Vasiyullah b. Muhammed Abbas), Bombay: Dârü's-Selefiyye, 1408/1988.

Kitâbü'l-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl, I-IV (nşr. Vasiyyullâh b. Muhammed Abbâs), Riyad: Dârü'l-Hânî, 1422/2001.

Su'âlâtü Ebî Dâvûd li'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî cerhi'r-ruvâti ve ta'dilîhim (nşr. Ziyâd Muhammed Mansûr), Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1414/1994.

Ali b. el-Medîni, Ebü'l-Hasen Ali b. Abdullah es-Sa'dî, *Su'âlâtü Muhammed b. Osmân b. Ebû Şeybe li Ali b.el-Medîni* (nşr. Muvaffak Abdullâh Abdülkâdir), Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1404/1984.

Aydınli, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul: İFAV, 2009.

Cezâiri, Tâhir b. Muhammed Sâlih, *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, I-II (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1416/1995.

Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, ---, *Su'âlâtü'l- Hâkim en-Nisâbüri li'd-Dârekutnî* (nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir), Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1404/1984.

Su'âlâtü Hamza b. Yûsuf es-Sehmî li'd-Dârekutnî (nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir), Beyrut: Mektebetü'l-Me'ârif, 1404/1984.

Su'âlâtü's-Sülemî li'd-Dârekutnî, (nşr. Sa'd b. Abdullah el-Humeyyid - Halid b. Abdurrahman el-Cüreysi), Riyad: Fehresetü Mektebeti'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 1427.

Dinçoğlu, Mehmet, *Ebû Dâvûd'un Sünen'i (Kaynakları ve Tasnif Metodu)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî, ---, *Risâletü Ebî Dâvûd ilâ ehli Mekke fî vasfî Sünenihî* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), (*Selâsü resâ'il fi 'ilmi mustalahi'l-hadis* içinde), Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1426/2005.

Su'âlâtü Ebî 'Ubeyd el-Âcurrî Ebâ Dâvûd Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî, I-II, (nşr. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî), Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1418/1997.

Efendioğlu, Mehmet, "Sâlih", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVI, 32.

Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân el-Fesevî, *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-târih*, I-IV (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Medine: Mektebetü't-dâr, 1410.

Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-muhît*, (nşr. Muhammed Naîm el-Araksûsî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005.

Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nisâbûrî, *Kitâbü Ma'rîfetü 'ulûmi'l-hadîs* (nşr. Nûreddin Itr), Dimeşk: Dârü'l-Fikr, 1406/1986.

Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvi ve âdâbü's-sâmi'*, I-II, (nşr. Mahmûd Tahhân), Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1403/1983.

el-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye, I-II (nşr. Ebû İshâk İbrâhim b. Mustafa Âl-i Bahbah ed-Dimyâtî), y.y.:

Itr, Nûreddin Itr, *Menhecü'n-nakd fi 'ulûmi'l-hadîs*, Dimeşk: Dârü'l-Fikr, 1401/1981.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fi du'afâ'î'r-ricâl* (nşr. Âdil Ahmed Müveccid- Ali Muhammed Muavviz), Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.

İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I-IX, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1371/1952.

İbn Hacer, Şihâbüddîn Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî, ---, *en-Nuket 'alâ kitâbi İbni's-Salâh*, I-II (nşr. Rebî' b. Hâdî Umeyr), Riyad: Dârü'r-Râye, 1415/1994.

Nüzhetü'n-nazar fi tavzîhi Nuhbeti'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser (nşr. Nûreddin Itr), Dimeşk 1321/2000.

Tehzîbü't-Tehzîb, I-XII, Haydarâbâd: Matba'atü Meclisi Dâireti'l-me'ârifî'n-nizâmiyye, 1325-1328/1908-1911.

Takrîbü't-Tehzîb (nşr. Muhammed Avvâme), Haleb: Dârü'r-Reşîd, 1411/1991.

İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *Kitâbü'l-Mecrûhin mine'l muhaddisîn ve'd-du'afâ ve'l-metrûkîn*, I-III (nşr. Mahmûd İbrâhim Zâyed), Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1412/1992.

Kitâbü's-Sikât, I-IX (nşr. Muhammed Abdülmuîd Han), Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1393-1398/1973-1978.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut: Dâru's-Sadr, ts

İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd el-Kâtib el-Hâşimî, *Kitâbü't-Tabakâtü'l-kübrâ*, I-XI (nşr. Ali Muhammed Ömer), Kahire: Mektebetü'l-Hânci, 1421/2001.

İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed el-Bağdâdî, *Târîhu esmâi'd-du'afâ' ve'l-*

kezzâbîn (nşr. Abdürrahîm Muhammed Ahmed el-Kâşgarî), Medine: yay.y., 1409/1989.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman Şehrezûrî, *Ulûmu'l-hadîs*, (nşr. Nureddin İtr), Dımaşk: Dârü'l-fıkr, 1406/1986.

İclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdullâh el-İclî, *Mâ'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-'ilm ve'l-hadîs ve mine'd-du'afâ' ve zikru mezâhibihim ve ahbârihim*, I-II (nşr. Abdülâlîm Abdülazîm el-Bestevî), Medine: Mektebetü'd-dâr, 1405-1985.

İmamoğlu, Müftü, "Ebû Dâvud ve Süneni" (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000).

Kâsımî, Muhammed Cemâleddîn b. Muhammed Saîd ed-Dımaşkî, *Kavâ'idü't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadîs* (nşr. Mustafa Şeyh Mustafa), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirün, 1425/2004.

Koçyiğit, Talat, *Hadis İstılahları*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980.

Mizzî, Cemâleddîn Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahmân el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*, I-XXXV, (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403-1413/1983-1992.

Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Kitâbü'd-Du'afâ' ve'l-metrûkin*, (nşr. Bûrân ed-Dannâvî- Kemal Yûsuf el-Hût), Beyrut: Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, 1405/1985.

Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr* (nşr. Muhammed Osman el-Haşet), Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabî, 1405/1985.

Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügât, I-IV, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmıyye ts.

Polat, Salahattin "İ'tibar", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIII, 455.

San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm es-San'ânî, *Tavzihu'l-efkâr li-me'ânî Tenkîhi'l-enzâr*, I-II, (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd), Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1366/1947.

Sehâvî, Şemseddîn Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *Fethu'l-mugîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-'Irâkî*, I-V (nşr. Abdülkerîm b. Abdullah b. Abdurrahman b. el-Hudayr- Muhammed b. Abdullah b. Fehîd Âl-i Fehîd), Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1426/2005.

Silefî, Ebû Tâhir Sadrüddîn Ahmed b. Muhammed, *Su'âlâtü'l-Hafız es-Silefî li-Hamis el-Havzî an cema'a min ehli'l-Vâsıt*, (nşr. Meta' Tarâbîşî, Dımaşk, Matbuatu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye), Dımaşk: Dârü'l-Fıkr, 1403/1983.

- Süyûtî**, Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr el-Hudayrî, *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takribî'n-Nevevî*, I-III (nşr. Ebû Muaz Târik b. İvedullah b. Muhammed), Riyad: Dârü'l-Âsime, 1424/2003.
- Tehânevî**, Zafer Ahmed b. Latif el-Osmânî, *Kavâ'id fî 'ulûmi'l-hadis* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut: Dârü'l-kalem, 1372/1972.
- Turhan**, Halil İbrahim, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk İki Asır*, İstanbul: İFAV, 2015.
- Uğur**, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992
- Ukaylî**, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr el-Ukaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr*, I-IV (nşr. Abdülmü'ti Emîn Kal'acı), Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1404/1984.
- Yahyâ b. Ma'in**, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ma'in b. Avn el-Mürri, ---, *et-Târih (Dârimî rivâyeti)*, (nşr. Ahmed Muhammed Nurseyf), Dımaşk: Dârü'l-me'mûn li't-türâs, ts
- Yahyâ b. Ma'in ve Kitâbuhû et-Târih (ed-Dûrî rivâyeti)*, I-IV, (nşr. Ahmed Muhammed Nurseyf), Mekke, 1399/1979.
- Yıldız**, Abdullah "İstılahlardaki Anlam Kargaşası Kapsamında İ'tibâr Kavramı ile Şâhid ve Mütâbî Hadis Arasındaki İlişki ve Farklılıklar", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36 (2016): 72-111.
- Yücel**, Ahmet, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır*, İstanbul: İFAV, 2014.
- Zebîdî**, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed, *Bülğatü'l-erîb fî mustalahi âsâri'l-habîb* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut: Mektebü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1408.
- Sahîh-i Buhârî muhtasarı Tecrîd-i sarîh tercemesi ve şerhi*, I-III (trc. Ahmed Naim); IV-XII (trc. Kâmil Miras), Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1982.
- Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, I-XL, (nşr. Hüseyin Nassar), Kuveyt: et-Türâsü'l-Arabî, 1369/1969.
- Zehabî**, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed et-Türkmânî, *Dîvânü'd-du'afâ ve'l-metrûkîn* (nşr. Hammad b. Muhammed el-Ensâri), Mekke: Mektebetü'n-Nehda, 1387/1967.
- el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâye fî'l-kütübi's-sitte*, I-II (nşr. Muhammed Avvâme-Ahmed Muhammed Nemr el-Hatîb), Cidde: Dârü'l-kible li's-sekâfeti'l-İslâmiyye, 1413/1992.
- Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, I-VIII, (nşr. Ali Muhammed Muavvaz - Âdil

Ahmed Abdülmevcûd), Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1416/1995.

Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, I-XXV (nşr. Şuayb el-Arnaût- Kâmil el-Harrât), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402-1417/1982-1996.